

С. Ю. Жарко, І. М. Шпілько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ РОЗБУДОВИ ЛЕКСИКОНУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (на матеріалі віддієслівних іменників)

Досліджено особливості розбудови лексичної системи української мови на основі віддієслівних іменників. З метою простежити зміни у функціонуванні та структурно-семантичному наповненні проаналізовано не лише віддієслівні іменникові новотвори, а й уживані в мові лексеми.

Ключові слова: віддієслівні іменники, процесуальне значення, структурно-семантичні особливості, моделювання дериватів.

Исследованы особенности развития лексической системы языка на материале отглагольных существительных. С целью проследить изменения в функционировании и структурно-семантическом наполнении проанализированы не только новообразованные отглагольные существительные, но и употребляемые в языке лексеми.

Ключевые слова: отглагольные существительные, процессуальное значение, структурно-семантические особенности, моделирование дериватов.

The specificity of the Ukrainian lexical system's extension is under study on the examples of verbalised nouns in the thesis. The structural and semantic transformations of the Ukrainian vocabulary are in the focus of the research.

Keywords: verbalised nouns, word-formation format, structural and semantic peculiarities, lexical derivations.

Розбудова лексики сучасної української мови надзвичайно стрімко здійснюється в останні десятиліття. З одного боку, це зумовлено зрушеннями в політичній та економічній системах суспільства, швидким розвитком науки, техніки, уніфікацією інформаційного простору та культурними потребами особистості. З іншого – «мовний розвиток стимулює безперервну зміну мовних смаків, оцінок, які не завжди збігаються з традиційними, усталеними та закріпленими узусом, що обов'язково спричиняє появу в системі несподіваних окремих лакун, які логічно мають бути чимось заповнені» [7, с. 6]. Епоха тоталітарного режиму надмірно гальмувала еволюцію української мови, тому демократизація нашого суспільства дала можливість свободи вибору мовних засобів, дозволила вийти за межі стандарту, моделювати нові лексеми на власний розсуд. Мовну розкутість, творчу свободу сьогодні активно демонструють ЗМІ.

Динаміка словникового складу української мови на сучасному етапі має певні закономірності, оскільки мовні зміни позначені не лише необхідністю звичайного процесу номінації нових реалій, а й намаганням активізувати власне мовні ресурси, замінити неприродні для нашої мови лексеми «рідними» словами, повернути забуті, свідомо вилучені раніше найменування. Тому увага вітчизняних лінгвістів сьогодні зосереджена на процесах нормування лексичної системи української мови, особливостях утворення нових слів, зокрема okazіональних, функціонуванні запозичень, активізації пасивного резерву лексики. Плідними в цій царині є праці Є. А. Карпіловської, Н. Ф. Клименко, Ж. В. Колоїз, Л. П. Кислюк, Д. І. Мазурик, О. А. Стишова тощо.

Мета нашої статті – дослідити тенденції розбудови словникового складу української мови на основі віддієслівних іменникових новотворів, а також загальноновживаних субстантивів з метою виявлення змін у їх функціонуванні та структурно-семантичному наповненні.

Зосередження уваги саме на віддієслівних номінаціях пояснюється кількома причинами. По-перше, віддієслівні утворення становлять значний масив похідних слів мови; по-друге, вони позначають різноманітні реалії дійсності і є наслідком як лексичної, так і синтаксичної деривації. У процесі формування синтаксичних дериватів лексичне значення вихідної одиниці не змінюється, а сама одиниця, набуваючи нових категорійних і граматичних ознак, переходить в іншу частину мови. Тобто не відбувається поняттєвого аналізу означуваного, а лише змінюється спосіб вираження певного значення [4, с. 76], порівняйте: *випасати худобу* – *випас худоби*, *читати книгу* – *читання книги*.

Лексична деривація зумовлює не лише трансформацію процесуальної ознаки в нову граматичну форму, а й суттєві семантичні зрушення, оскільки лексичні деривати позначають інші реалії дійсності. Якщо дієслово позначає дію, процес, то утворений таким чином віддієслівний іменник, може іменувати особу, що є виконавцем цієї дії; об'єкт, місце, засіб її виконання, наприклад: *читати* – *читач*, *читальник*, *читальня*; *відливати* – *відливальник*, *відливок*.

Закономірності віддієслівних похідних (утворених унаслідок лексичної деривації) зумовлені, зокрема, семантичною природою дієслова – називати ситуацію, учасники якої можуть іменуватися окремими словами, у тому числі й твірними. Вони утворюються як реалізація валентностей мотивувального дієслова [3, с. 233]. Оскільки дія передбачає місце, де вона відбувається, час її протікання, її виконавця чи знаряддя, цей момент стає семантичною основою для розгортання відповідного словотвірного гнізда й утворення цілої низки іменників: *шити* – *шило* (знаряддя), *швець* (агент), *шов* (результат), *звідси шиття* – (об'єкт або результат дії); *читати* – *читач*, *читець* (агент), *читання*, *читанка* (об'єкт дії); *читальня* (місце дії). Таким чином, теоретично кожне дієслово може слугувати твірною базою для найменування особи, що є виконавцем позначеної ним дії. А відсутність у мові окреслених лексем зумовлює трансформування процесуального значення в нову субстантивну номінацію з метою заповнення наявної лакуни.

Процес утворення досліджуваних похідних уможлиблюється також широким вибором словотвірних засобів, завдяки яким відбувається граматичне оформлення нової реалії. Як відомо, система іменникового словотвору оперує різноманітними суфіксальними морфемами (як продуктивними, так і непродуктивними). Наприклад, для найменування особи як виконавця дії, названої мотивувальним дієсловом, слугують суфікси -ник (-альник, -івник), -тель, -ець, -ач, -ар, -ок, -ун тощо. Це дає можливість, з одного боку, утворювати похідні за різними моделями, а з іншого – конструювати варіативні лексеми (словотвірні синоніми), додаючи до однієї дієслівної основи синонімічні суфікси. Однак, як слушно зауважив Л. Булаховський: «...ніколи, ні в яку епоху мовцями не були і не могли бути використані до кінця всі формальні можливості, надані мовою; кожна наступна епоха у своїх новотворах керувалася не загальною тенденцією до системності, а рядом асоціацій, з одного боку, з тим, що уже реально в мові відбулося, і, з іншого боку, з тим, що потребувало вираження» [1, с. 130]. До того ж поява номінацій та їх закріплення в мові зумовлені суспільною необхідністю.

Тож потреба в нових, містких, яскравих номінаціях, свобода вибору дериваційних засобів, їх різноманітність, а також намагання вийти за межі типового, традиційного, з одного боку, а з іншого – націоналізація мови, потреба у виробленні і укоріненні її питомих рис, дія аналогії спричинили до утворення й ужи-

вання цілої низки інноваційних лексем, зокрема в системі віддієслівного словотворення.

У складі віддієслівних іменникових новотворів переважну частину становлять найменування осіб як виконавців дії, названої мотивувальним дієсловом (про підстави активного їх утворення йшлося вище), а саме: *очільник, вручант, розчарувальник, мітингувальник, репрезентатор, пошуковик, приватівець, гусівник* тощо. Наприклад: *Студенти Рівненщини озвучили очільнику області проблеми, які нині їх турбують, а це працевлаштування, житлове питання, облаштування студентського побуту та інші* (ЛУ, 12.06.12, с. 32); *Тільки майдан зупинив наступ антинезалежницьких рейтингів, але не самих «розчарувальників»* (ЛУ, 12.06.11, с. 30); *Він (Рубаков) обернувся довкола, виловив десяток знаних московських тусівників* (ПіК, 21.04.12, с. 41). Вони сконструйовані за наявними в мові моделями, однак на даному етапі її розвитку є індивідуально-авторськими утвореннями, які функціонують, головним чином, у ЗМІ. Ці деривати вирізняються відтінком новизни, до певної міри незвичайності, і перспективи їх подальшого використання та входження до мовної системи залежать від узусу. Прийняті й узагальнені узусом інновації «фільтруються» нормою і можуть певним чином вплинути на неї [6, с. 23].

Наступну групу віддієслівних іменникових новотворів становлять субстантиви зі значенням «об'єкт або результат дії, що названа мотивувальним дієсловом», зокрема: *приносини* – «те, що принесли», *забої* – «те, що виникло через забиття», *паркування* – «місце, де паркують автівки», *тягучка* – «те, що утворилося через уповільнений рух транспорту (транспорт *тягнеться*)». Наприклад: *Побіжний погляд на **приносини**: гарний друк, гарний папір* (ЛУ, 7.06.12, с.1); *Деякі учасники хоча й нарікали на синці та **забої**, але жартома* (Топіс: Соціальний пульс, 21.01.13); *Пропозиція платити за **паркування** через мобільний не сприймається* (СТБ: Вікна – Новини, 07.11.11.). Ці іменники, як і уживані в мові деривати зі значенням «об'єкт або результат дії, названої мотивувальним дієсловом», змодельовані за діючими законами мови. Проте для оформлення субстантивів з цим значенням в українській мові здебільшого використовують суфікси **-к-а, -ок, -унок, -ач, -ник, нульовий**. Порівняйте: *випічка, відливок, подарунок, вимикач, кресленник, надкол*. Суфікси **-ин, -анн-я**, а також **нульовий**, завдяки яким оформлено іменники *приносини, паркування, забої*, переважно слугують для утворення синтаксичних дериватів (хоча значна частина з них пройшла два етапи деривації, у результаті чого сформовано синтаксичний, а потім лексичний дериват, як-от: *читати* – *читання* «опредметнена дія» – *читання* – «те, що читають»). Тобто йдеться про багатозначність цих суфіксальних формантів, через що, як нам здається, семантична структура оформлюваних ними номінацій не достатньо прозора. Крім того, зневиразненню значення охарактеризованих найменувань сприяють аналогічні похідні, що є наслідком синтаксичної деривації і вживаються на позначення опредметненої дії, порів.: *приносини* – *відвідини, перемовини* тощо.

Поповнення лексики сучасної української мови здійснюється також завдяки віддієслівним іменникам, що є наслідком синтаксичної деривації. Наприклад: *гасанина* – «опредметнена дія, виражена дієсловом *гасати*», *перепроба* – «опредметнена дія, виражена дієсловом *перепробувати*», *міксування* – «опредметнена дія, виражена дієсловом *міксувати*», тощо.

Примітним є те, що номінація *гасанина* (як і ціла низка інших) не слугує засобом називання нової реальності, оскільки у словниковому складі нашої мови функціонує субстантив *гасання* на позначення опредметненої дії, вираженої дієсловом *гасати*. Порів.: *Гасанина по малих містах і містечках Австрії, Швейцарії, Швеції, Німеччини стає неминучою похідною від міжнародної літературної кар'єри*

(СТБ: Вікна – Новини, 17.12.12). *На Прикарпатті гасання ночами на автівці знову призвело до загибелі молодого хлопця* (СТБ: Вікна – Новини, 01.02.11). Отже, введення цього деривата в обіг спричинене пошуками нових, очевидно, більш природних, зручних для нашої мови форм. Те саме маємо з іменником *зауваги*, запропонованим не так давно до використання ЗМІ. Він сьогодні конкурує з уживаним у мові субстантивом *зауваження*.

Пошуки нових, притаманних українській мові форм, слів, відновлення її «прикметних» рис – виразна ознака еволюції мови. Її мінливість зумовлена не лише спробами моделювати нові номінації, але й вибирати з наявних лексичних пар ті, які демонструють національні риси мови.

У словниках української мови чимало словотвірних синонімів на зразок *читач, читальник; креслення, кресленник, креслюнок; відвідування, відвідини; грабіж, грабунок* тощо. За різними моделями конструюються й нові деривати, як-от: *мітингувальник і мітингар*. Та мовна практика засвідчує, що ці й подібні пари, точніше їх складники, неоднаково адаптуються в мовленнєвому середовищі. Конкуруючи між собою, один з них розширює межі свого уживання, укорінюється в мові, а іншим послуговуються рідше, поступово останній пасивізується. На переконання Є. Карпіловської, «конкурування номінацій відбиває діяльніший, активний аспект сучасної україномовної номінації. Водночас воно великою мірою спричинене і задане системою мови, наявними в ній моделями домінування та засобами їхнього оформлення...» [6, с. 5–6].

Натомість спостерігаємо зворотний процес. Маловживані, а то й зовсім забуті лексеми «повертаються до життя». Тож іменник *відвідини*, який за частотою вживання значно поступався іменнику *відвідування*, останнім часом розширює своє функціонування в ЗМІ. Порівняйте: *У вівторок президент Ірану Махмуд Ахмадінежад прибув до Єгипту. Це – перші відвідини країни іранським керівником з часу Ісламської революції 1979 року* (СТБ: Вікна – Новини, 01.02.13). *Віктор Янукович прибув із державним візитом до Туркменістану. Відвідини триватимуть до 14-го лютого* (СТБ: Вікна – Новини, 10.02.13).

Зміни, пов'язані з активізацією одного словотвірного синоніма й усуненням іншого, простежуються також з іменниками *читач, читальник; грабіж, грабунок, переговори, перемовини*. Кожна з цих лексем зафіксована і тлумачними, і орфографічними словниками української мови, однак тривалий час носії мови послуговувалися лише іменниками *читач, грабіж, переговори*. Сьогодні ж повернулися до вжитку деривати *читальник, грабунок, перемовини*. На нашу думку, повернення в мовлення названих та аналогічних іменників засвідчує все ж і тяжіння мови до системності, залучення до процесу її розбудови власне мовних ресурсів, створення нових слів за зручними для мови моделями.

Уведення в мовний обіг «пасивних» лексем може супроводжуватися певними семантичними змінами в їх структурі. Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови фіксує таке лексичне значення іменника *перемовини*: «Те саме, що розмови» [2, с. 735]. Однак у ЗМІ іменник *перемовини* уживається із значенням «переговори», про що свідчить як паралельне використання цих іменників в одному тексті, такі заміщення дериватом *перемовини* субстантива *переговори*. Порівн.: *У Брюсселі відновилися перемовини європейських лідерів щодо бюджету на 2014–2020 рр.* (ПіК, 28.04.12, с. 21). *Перемовини щодо розблокування роботи парламенту продовжаться о 18.00. Про це на брифінгу в Верховній Раді сказав лідер УДАРу Віталій Кличко. За його словами, переговори триватимуть до того часу, поки не буде остаточно узгоджено питання персонального голосування* (СТБ: Вікна – Новини, 22.02.13).

Мовні зміни, пов'язані з активізацією одного з наявних у мові словотвірних варіантів й усуненням іншого, помічено також у науковому стилі. Так, тривалий час іменник *креслення* уживали як зі значенням «Дія за значенням *креслити*», так і зі значеннями «Умовне графічне зображення якогось об'єкта, виконане за допомогою креслярських інструментів на папері, кальці тощо; кресленик, креслюнок» [2, с. 463]. «Навчальний предмет у загальноосвітній школі...» [2, с. 463]. Натомість останнє десятиліття замість іменника *креслення* на позначення графічного зображення пропонують уживати іменник *кресленик*, що перебував у складі пасивного лексикону мови. Порівн.: *У навчальному посібнику висвітлено питання, пов'язані з читанням та деталюванням креслеників. Посібник створено відповідно до програми дисципліни «Технічне креслення та інженерна графіка»* [4, с. 2]. Уведення іменника *кресленик*, як нам здається, спричинене не лише прагненням повернути застарілу лексему, стільки намаганням розмежувати завдяки різним формальним засобам найменування опредметненої дії та об'єкта, на який спрямована ця дія, тобто залучити різні суфікси для оформлення лексичного й синтаксичного дериватів. Як уже зазначалося, суфікс **-ник** належить до найпродуктивніших засобів творення лексичних дериватів, тоді як суфікс **-енн-я** переважно конструє синтаксичні деривати (*мовлення, ділення, вивчення* тощо).

Крім утворення нових та активізації «пасивних» лексем, у нашій мові відбувається також усунення невластивих їй одиниць та моделювання нових, що відповідають мовним законам і уподобанням, зокрема *відвідувач, завідувач, виконувач*.

Отже, розбудова словникового складу української мови здійснюється як під впливом мовних, так і позамовних чинників. Прикметними рисами еволюції лексичної системи мови на сучасному етапі її розвитку є не лише формування нових найменувань з метою заповнення наявних лакун, а й творчі «шукання», намагання моделювати номінації за придатними, більш зручними моделями, демонструючи в такий спосіб національні риси мови; активізація «пасивних» ресурсів мови та їх адаптація в сучасному мовленнєвому середовищі.

Бібліографічні посилання

1. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка : в 2-х т. / Л. А. Булаховский. – К. : Рад. шк., 1952. – Т. 1. – 446 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
4. Гетьман О. Г. Деталювання креслеників загального виду : навч. посібник для студентів теплоенергетичного фак.-ту / О. Г. Гетьман, Н. В. Білицька, Г. В. Басков. – К. : Акцент, 2011. – 365 с.
5. Городенська К. Г. Реалізація семантичного потенціалу дієслів у синтаксичних дериватах / К. Г. Городенська // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 102–113.
6. Карпіловська Є. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону : чинники стабілізації інновацій / Є. Карпіловська // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 3–15.
7. Колоїз Ж. В. Українська оказіональна деривація : монографія / Ж. В. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 311 с.

Джерела

ЛУ – «Літературна Україна»

ПіК – «Політика і культура», часопис

СТБ – Український загальнонаціональний телеканал СТБ

Тоніс – український загальнонаціональний телеканал Tonis

Надійшла до редколегії 24.02.13